

СТІЙКІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ: ЗАГАЛЬНОСВІТОВИЙ ПОРІВНЯЛЬНИЙ ВИМІР

Постановка проблеми. Обґрунтовуючи свої територіальні претензії до України після розпаду СРСР, російські урядовці доволі часто висловлюють тези про свої нібито «споконвічні права» на певні території. Однак методи їхньої діяльності, особливо зовнішньополітичної, часто сягають корінням іще часів Російської імперії, а то й Московського царства. Динамічний розвиток системи міжнародних відносин на різних етапах довів нежиттєздатність великих колоніальних імперій і невідповідність таких засобів діяльності цінностям цивілізованого світу. Однак Росія й надалі все активніше продовжує вдаватися до них, успішно пристосовуючись до нових світових реалій і завдаючи шкоди національним інтересам низки незалежних держав, зокрема й України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика міжнародної безпеки все частіше виходить на перший план у працях сучасних зарубіжних і вітчизняних авторів. Серед них на особливу увагу заслуговують дослідження З. Бзежинського, С. Гантінгтона, Г. Кіссінджера та ін. Однак проблему стійкості російського експансіонізму вони розглядали лише частково.

Метою статті є виявлення причин стійкості російської експансіоністської ідеології засобами історико-порівняльного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Загалом новітній період розвитку людства пов'язаний зі становленням нової системи світопорядку. Зокрема, однією з основних причин Першої світової війни (1914–1918) стала нерегульованість питань щодо кордонів між великими європейськими країнами. Повоєнна система мирних договорів не змогла усунути цілком усі суперечності щодо цього. Проголошена тогочасним Президентом США В. Вільсоном у 1918 році політична декларація, широко відома в історії як «14 пунктів Вільсона», упроваджувала до практики міжнародних відносин інститут права націй і народів на самовизначення, що, як стверджують фахівці, було покликано усунути спірні моменти при встановленні кордонів між державами після розпаду Австро-Угорської, Російської та Османської імперій. Насправді ж, виходячи з аналізу змісту цієї декларації, стає очевидним, що вона приховано передбачала лише зовнішнє перетворення цих політичних гегемонів та збереження їхнього існування як цілісних суб'єктів. Так, іще в січні

International experience in the field of ensuring information security of person, society, state

1916 року Інститут міжнародного права в США розробив подібний до Вільсонового текст «Декларації прав і обов'язків народів», в одному з пунктів якої визначалось: «Міжнародне право – це водночас право національне і міжнаціональне: національне в тому сенсі, що ним є закони країни; міжнаціональне тому, що воно являє собою закон для всього міжнаціонального союзу» [1, с. 69].

Перша світова війна продемонструвала історично сформований підхід, відповідно до якого правила міжнародного співжиття диктували лише ті країни, які мали очевидні політичні, економічні та територіальні переваги над іншими. Сам же Вудро Вільсон називав міжнаціональне співтовариство «суспільством вільних», що передбачало можливість участі у вирішенні питань загального значення лише цілком суверенних і незалежних держав. У тогочасних історичних умовах могло йтися лише про вказані вище великі імперії, які поглинали низку народів у межах своїх володінь. Без сторонньої допомоги останні реалізувати своє право на самовизначення, задеклароване в одному з «14 пунктів», ніяк не могли. Це, зокрема, спонукало міжнародну спільноту до усвідомлення того, що потенційні загрози територіальних, а також інших прикордонних конфліктів усе ще продовжували існувати. У зв'язку з цим зародилась ідея створення системи колективної безпеки, яка мала би запобігати та усувати такі загрози. Тому у 1919 році в межах роботи Паризької мирної конференції було створено Лігу Націй – міжнародну організацію, якраз-таки покликану

безпосередньо здійснювати таку діяльність. Однак дієвих механізмів впливу на порушників чинного міжнародного порядку Ліга Націй не мала, що було неодноразово засвідчено в міжвоєнний період і довело неефективність такої діяльності. Уже після Другої світової війни питання про створення системи колективної безпеки постало знову, що зумовило створення Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 1945 році, яка існує й до сьогодні.

Ратифікований у 1946 році Статут ООН наділив її ширшим порівняно з її попередницею арсеналом засобів впливу на суб'єктів міжнародних відносин та підтримання сталого міжнародного правопорядку. Проте інтенсифікація міжнародних відносин та подальше ускладнення їхньої системи зумовили ситуацію, за якої забезпечення колективної безпеки вже не може вкластися в межі діяльності однієї (хай навіть і універсальної) міжнародної організації. Розширення кола викликів системі забезпечення міжнародної безпеки через невпинні тенденції до глобалізації зумовлює необхідність залучення все більшої кількості засобів для протидії їм (зокрема, засобами національних спецслужб різних країн). Сьогодні серед таких небезпечних викликів насамперед слід звернути увагу на засоби та методи ведення гібридної війни. Серед останніх особливе місце займають засоби ведення інформаційного протиборства.

Одним з основних суб'єктів, які розгортають масштабні гібридні війни проти міжнародного співтовариства, протягом останніх десятиліть

Міжнародний досвід у сфері забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави

виступає Російська Федерація (далі – РФ). Від часів розпаду СРСР у 1991 році серед її вищого політичного керівництва все активніше культивуються ідеї відродження її колишньої імперської величі. У зв'язку з цим сутність її державного механізму базується на тих ідеологемах, які були розроблені ще за часів Московського царства і Російської імперії, а також активно використовувалися за радянської доби. Фахівці констатують, що з плином часу методи державницької діяльності РФ та засоби її реформування за суттю не змінюються, коригуються лише їхні словесні інтерпретації. Це ускладнює побудову виваженої системи забезпечення міжнародної безпеки та нівелює наявні в цивілізованій світовій практиці засоби впливу на суб'єктів міжнародних відносин.

Основою існування та функціонування російського суспільства загалом і держави зокрема завжди виступала заідеологізованість усіх сфер його життєдіяльності. Висвітлюючи питання сучасної ідеології «русского мира», дослідники зазвичай спираються на фактологічну базу останніх десятиліть, подекуди частково згадуючи радянське минуле. При цьому недостатньо чітко окреслюється коріння імперських амбіцій сучасної Росії, також як і специфіка форм їх реалізації. Для вирішення цього завдання слід провести порівняльний аналіз сутності понять «русский мир» (Рах Russica) та Рах Romana («римський світ») [2, с. 109]. Саме на базі останнього творились усі основні постулати загальновідомої концепції «Москва – Третій Рим» – першооснови

російської експансіоністської ідеології. Трансформована крізь призму ідеології Візантії в 330–1453 роках, Рах Romana потрапила до арсеналу московських керманічів, які вважали себе спадкоємцями поваленого турками константинопольського престолу офіційно через родові зв'язки князя Івана III із племінницею останнього візантійського імператора та спільність у православній вірі. Утім це було використано лише як привід для успадкування образу претендента на загальносвітове панування.

Узагальнений аналіз витоків ідеологій римського та російського світу дає змогу виявити основні критерії, за якими вони суттєво відрізняються, хоча, на перший погляд, і вирішують однакові завдання в межах держав імперського типу. Насамперед, Рах Romana являла собою виважену імперську ідеологію, спрямовану на підтримання злагоди в Римській державі в період відсутності масштабних воєнних конфліктів. Слід звернути увагу, що відповідні принципи були запозичені й Візантією та багато в чому зумовили її тривале існування, а також формування в XIII столітті Латинської імперії як системи королівств у сфері політичного впливу Константинополя. Істотно, що основу ідеї об'єднаної Європи становили саме постулати римської ідеології та концепція того, що всі країни створюють єдину цивілізацію, яка бере початок від Риму. На противагу, Рах Russica – базована на перекрученні візантійських постулатів гібридна ідеологія, що стала основою формування псевдокультурного середовища для поширення міфологем про

International experience in the field of ensuring information security of person, society, state

єдність із Росією «братніх» їй народів, фальсифікованого обстоювання спільності їхньої історичної долі, етнічних рис, явищ матеріальної та нематеріальної культури, ментальності. Якщо ідеологія *Pax Romana* сформувалась у середовищі єдиної римської цивілізації як соціокультурного типу, то «русский мир» – витвір кремлівських пропагандистів, зумовлений потребою пошуку ідеологічної основи для штучного єднання стратегічно важливих для Московії територій.

Сутність *Pax Romana* визначалася такими цілями впровадження цієї ідеологічної системи, як упокоєння завойованих народів за допомогою використання єдиної політичної ідеології, культурна експансія (у візантійський час – протистояння з католицизмом та ісламом) і насадження зразків вищої за рівнем розвитку культури. Мета ж розроблення та реалізації *Pax Russica* – її засобами сформувавати основу для асиміляційної політики, інструменти для здійснення експансії «чужими руками» та провести псевдолегітимацію кожного нового завоювання. Якщо ж соціальною базою для поширення *Pax Romana* в різні часи були корінні римляни, підкорені ними народи, а надалі – православна знать і західноєвропейська інтелігенція, то *Pax Russica* від часу свого зародження й до сьогодні спрямовує своє вістря переважно на матеріально зацікавлені або психологічно вразливі верстви населення країн, які підлягають підкоренню. Засобами поширення римської ідеології в усі часи були примус у межах загальної адміністративної системи

для корінних і підкорених народів та просвітницькі інструменти, а російської – пригнічення національних культур, вищих за рівнем розвитку від московської, і заміщення їх московською ідеологією. Насамкінець, подальша доля *Pax Romana* після припинення існування Західної та Східної Римської імперії – це її трансформація в місцеві культури західноєвропейських країн і частково поширення у православному (фанаріотському) середовищі Османської імперії, активність якого не в останню чергу призвела до її занепаду. А *Pax Russica* розвивалася в постімперських модифікаціях Росії у вигляді СРСР і РФ практично в незмінному вигляді з адаптацією до кожної нової епохи і продовжує існувати й донині.

Одним із ключів до усвідомлення причин сталості загарбницьких рис у російській державній ідеології є аналіз досвіду існування інших держав імперського типу. На сьогодні тільки в офіційній назві Японії зберігається слово «імперія», а також номінальний інститут імператора як данина історичним традиціям. За повоєнною конституцією цієї держави 1945 року, яка була розроблена під керівництвом американського військового командування і діє до сьогодні, імператор розглядається як символ [3]. Формально його наділили деякими повноваженнями щодо участі у формуванні складу органів виконавчої влади, однак подальша політична практика засвідчила відверту декларативність цих норм. Зберігши пост імператора й історично зумовлену назву держави як компроміс із реакційними японськими колами,

Міжнародний досвід у сфері забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави

країни-переможниці прописали в новій конституції заборону мати регулярну армію. Такий крок був зумовлений тим, що в останній чверті XIX – першій половині XX століття Японія підкорила собі практично всю Південно-Східну Азію та мала плани щодо подальшого просування.

У 1868 році до влади в Японії прийшов молодий імператор Муцухіто, тронне ім'я якого – Мейдзі – «освічене правління» – означало початок якісно нової епохи в житті країни. До цього часу вона розвивалась ізольовано від усього зовнішнього світу як економічно, так і політично. Саме в цьому й полягала причина її відсталості в розвитку від західно-європейських країн та США. Тому в той час якраз були «згадані» історичні претензії Японії до ближніх держав, у зв'язку з чим до 1910 року під її контроль потрапили практично всі прикордонні території включно з Кореєю. У 1918 році висунуто відому «21 вимогу» до Китаю щодо «захисту» співвітчизників, які проживали у «споконвічно японській» Маньчжурії, а в 1927 році було видано знаменитий «Меморандум Танаки» – по суті поетапний план завоювання всього світу. Після Другої світової війни Японія була позбавлена всіх своїх завоювань, однак після того не чинила жодної спроби для їх повернення. Подальший її розвиток, позначений поєднанням власних віковичних культурних традицій із досить відчутним впливом європейської цивілізації, засвідчив цілковиту самодостатність місцевого режиму й можливість його повноцінного розвитку без застосування експансії. Отже, єдина сучасна

імперія залишається такою тільки за назвою, але не за суттю. Синтоїзм як основне із традиційних релігійно-філософських учень японців передбачає функціонування принципу невтручання в хід подій як основи світопорядку, що стосується, зокрема, і неповернення до імперського ладу.

До 1931 року існувала і Британська колоніальна імперія, що була в той час перетворена на Британську співдружність націй. Показово, що у 2001 році в африканському місті Дурбані відбулася Світова конференція ООН проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії й інших виявів нетерпимості. За її рішенням було засуджено попередню колоніальну політику Британської корони на континенті, у голосуванні з цього питання також брали участь представники цієї країни. Двома роками раніше Африканська комісія по репараціям ухвалила рішення про виплату урядами західноєвропейських та американських держав компенсації в сумі 777 трильйонів доларів США на користь країн Африки [4, с. 12]. Виконання вказаного рішення почалося негайно і без будь-яких заперечень. За весь час існування британського колоніалізму, починаючи з кінця XVI століття, володіння Корони розширилися настільки, що підконтрольна Англії територія на рубежі XIX–XX століть характеризувалася відомою фразою про те, що над нею ніколи не заходить сонце. Саме на той час припав пік протистоянь колонізаторів із вождями африканських племен, широко відомих в історії як англо-бурські війни. Вони знову ж таки продемонстрували нежиттєздатність

International experience in the field of ensuring information security of person, society, state

такої системи колоніального управління, за якої метрополія лише висисувала людські та матеріальні ресурси зі своїх володінь, не приділяючи уваги їхньому самостійному розвитку. За таких умов англійські королівські намісники гуртувалися з місцевою елітою і чинили спротив подальшим діям центрального уряду щодо ще більшого позбавлення колоній різних атрибутів економічної та політичної самостійності. У зв'язку з цим почалися протистояння, у ході яких багато країн вибороли незалежність ще до 1931 року.

Англійські економісти підраховували збитки, яких колоніальна система завдала державному бюджету. Зокрема, поширеною є думка, що в разі припинення її існування ще в середині XIX століття британська казна отримала би приблизно на третину більші доходи. Пояснюється це тим, що не було би необхідності у сплаті доволі-таки високих ставок податків на утримання та розвиток колоній. До цього слід додати й той факт, що саме у вказаний період значно активізувалися різні форми повстанського руху в Індії, Австралії та Канаді, на придушення яких потрібно було витратити як значні матеріальні ресурси, так і військову силу. Якщо на початку існування Британської колоніальної імперії розширення її територіальних володінь спричинялося конкуренцією за переділ сфер світового впливу й володіння ресурсами з такими великими державами, як Франція, Іспанія та Португалія, то в другій половині XIX століття вже не було такої потреби. У зв'язку з цим закономірно почали складатися передумови для

добровільної відмови британського уряду від колоніалізму як одного з провідних і давніх напрямів зовнішньополітичного курсу країни. Повернення до нього не відбулося й до сьогодні, тому що сутність Британської співдружності націй передбачає таку систему економічних і політичних зв'язків Англії з колишніми володіннями, за якої колишня метрополія може дозволити собі самостійне існування та повноцінний соціально-економічний розвиток.

Дещо довше існувала колоніальна система у Франції. Час початку її ліквідації припав на роки правління генерала Шарля де Голля – засновника і першого президента П'ятої республіки. У 1958 році він прийшов до влади під гаслами надання незалежності Алжиру, що забезпечило йому дуже велику підтримку серед депутатського корпусу та колоніальних адміністрацій. Хоча безпосередній процес остаточного розпаду французької колоніальної імперії припав на часи де Голля, передумови до цього почали складатися вже після Другої світової війни. У своїх мемуарах президент відзначав, що його кроки з руйнування імперських устоїв були зумовлені панівними на той час суспільними настроями. Він наголошував на застарілості свого ставлення до цього явища, так само як і поглядів багатьох інших старих політиків [5, с. 211]. Однак із деяких об'єктивних причин вони змушені були поступитися своїми принципами та спрямувати свої зусилля на формування нового ладу. Серед таких обставин слід виділити активізацію визвольних рухів у колоніях, тенденції до їх

Міжнародний досвід у сфері забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави

консолідації, а також стрімке зростання витрат метрополії на утримання їхньої адміністрації та систем забезпечення життєдіяльності. Разом із тим, у риторичі як самого де Голля, так і інших діячів цього періоду лунали тези про те, що краще піти на поступки окремим колоніям, ніж потім через розвиток повстань зазнати ще більших збитків, ніж після Другої світової війни.

Процес здобуття незалежності французькими колоніями, які від 1958 року стали членами Французького співтовариства, був блискавичним і тривав лише протягом двох років. Становлення атрибутів не лише формальної, а й фактичної самостійності нових держав, як і вирішення питань щодо статусу територій, які Франція контролювала спільно з Англією, відбувалося до 1980 року. Після цього в її складі залишилися так звані заморські департаменти, однак, уже на рівних з іншими регіонами правах.

Важливим є історичний факт, що останні нові територіальні надбання в арсеналі французьких колоніальних володінь з'явилися ще в 1898 році на підставі підписаної з Англією конвенції про перерозподіл сфер впливу в Африці. Після того і аж до початку 1960-х років усі зусилля паризьких правителів спрямовувалися на зміцнення становища територій, набутих за часів Першої (1689–1815 рр.) і Другої (1830–1958 рр.) колоніальних імперій. Іще до трансформації останньої з них у Французький союз у 1946 році та Французьке співтовариство в 1958 році жителі багатьох територіальних володінь одержали французьке

громадянство, що відповідно до чинної на той час первинної редакції «Кодексу Наполеона» 1804 року означало набуття цими людьми статусу повністю дієздатних. Із часом колонії стали на практиці доводити спроможність самостійно забезпечувати свої економічні й політичні потреби, а відповідні зусилля та ресурси центру спрямовувалися на зміцнення метрополії. Отже, уже не було необхідності у збереженні старої колоніальної системи.

До середини XIX століття сучасні країни Центральної та Південної Америки практично цілком перебували в колоніальному володінні Іспанії і Португалії. У зв'язку з розвитком ідей Великої французької буржуазної революції кінця XVIII століття в них розпочалася боротьба за незалежність і, як наслідок, незворотні процеси становлення нових держав. За поширеною в історіографії царської Росії класифікацією імперій іспанська та португальська колоніальні імперії належали до таких, які спершу були зруйновані, а потім у середині століття зробили спробу відродження. Однак метою останнього було ніщо інше, як відкриття нового фронту політичного протистояння з такими великими державами, як Франція, Німеччина і новостворені США. Першочергова мета створення колоній на рубежі XV–XVI століть як джерел збагачення втратила актуальність, однак сутність колоніального управління ґрунтувалася на тих же засадах і вже не відповідала новим потребам. Тимчасовий контроль колишніх господарів відновлювався лише через неготовність місцевих урядів до

International experience in the field of ensuring information security of person, society, state

швидкого створення самостійних систем державного управління та до ліквідації системи латифундій як прояву суто споживацького підходу до ведення господарства на цих територіях.

У 1823 році Президент США Д. Монро сформулював принципи, на яких мала ґрунтуватися позиція його держави в боротьбі за територіальне панування в Латинській Америці. Вони були викладені в документі, який увійшов в історію як «доктрина Монро». Його базові пункти такі: заборона колонізації Америки для європейських держав; місія США в захисті латиноамериканських країн від таких «недружніх актів»; уряд США не має права втручатись у внутрішні справи нових незалежних держав регіону [6, с. 115]. Інша назва документа – «Америка для американців» – відбивала його прихований зміст, що полягав у територіальній експансії новоствореного союзу колишніх англійських колоній. У процесі суперництва за території між США, Іспанією і Португалією до середини XIX століття анексія була переважним способом набуття нових земель молодією північноамериканською державою. Надалі ж у її зовнішній політиці зберігся лише такий інструмент як «дипломатія долара» – захоплення монопольного становища на південноамериканському ринку, зокрема навіть у традиційних місцевих галузях виробництва.

Уже після Другої світової війни одним із зовнішньополітичних пріоритетів США стали заходи, спрямовані на «поширення демократії» у світі.

Починаючи з участі в повоєнному облаштуванні світу й маючи мету встановити явний або прихований вплив у різних регіонах світу, уряд Сполучених Штатів донині бере участь у врегулюванні різних локальних конфліктів. У рік початку кубинської революції (1959 р.) президент Д. Ейзенхауер в одній із промов досить чітко визначив сутність таких заходів: «... наші національні інтереси вимагають від нас надання допомоги у справі підтримання ... моралі, економічного прогресу та військової потужності, необхідної для збереження свободи ...» [7, с. 631]. Отже, припинення активної фази територіальної експансії так само пов'язане з «національними інтересами» США. Попри заідеологізовані звинувачення радянської пропаганди часів «холодної війни» щодо відверто агресивної спрямованості американського зовнішньополітичного курсу, на сьогодні ця держава виступає одним із ключових гарантів чинної системи міжнародних відносин.

Висновки. Проведений історико-порівняльний аналіз становлення та розвитку російської експансіоністської ідеології і колоніальних режимів у провідних зарубіжних країнах засвідчує, що падіння останніх зумовлювалося об'єктивними факторами розвитку низки держав і не узгоджувалося з тенденціями їхнього подальшого демократичного розвитку, а також економічними інтересами. Несамостійна за суттю московська державність, витоки якої являють собою переважно квінтесенцію основоположних засад монгольської та візантійської владних систем, може

Міжнародний досвід у сфері забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави

існувати лише за умов створення такого середовища, у якому виникали її базові постулати. Тому всі тенденції до економічної чи політичної модернізації, які є сприятливими для всіх інших країн світу, ніяк не узгоджуються з гарантіями безперешкодного розвитку російської держави. Ідеологія «русского мира» сягає корінням ще початкових етапів існування Московського царства, однак зорієнтованість на вразливу до інформаційно-психологічних впливів аудиторію забезпечила її стійкість на всіх етапах розвитку Росії від XV століття і до

сьогодні. Як засвідчує світовий досвід, розпад колоніальних імперій відбувався у зв'язку з появою в їхньому внутрішньому розвитку факторів, які унеможлилювали подальше існування держав у такому форматі. Саме цей висновок має стати базовим при розробці світовим співтовариством заходів із нейтралізації Росії як одного з основних джерел загроз сучасній міжнародній безпеці. Це також визначає подальшу перспективу наукових досліджень із розглянутої тематики.

Список використаних джерел

1. Гинзбург-Гальперин Е. Мир русской революции или Мир Вильсона? Киев : Типография «Культура и Знание», 1919. 131 с.
2. Берд М. S.P.Q.R. Історія Давнього Риму. Київ : Форс Україна, 2019. 480 с.
3. Іванов О. Ю., Окіпнюк В. Т. Історія держави і права зарубіжних країн: у питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : Нац. акад. СБУ, 2019. 204 с.
4. Фергюсон Н. Імперія. Як Британія вплинула на сучасний світ. Київ : Наш формат, 2020. 424 с.
5. Черкасов П. Распад колониальной империи Франции. Москва : Наука, 1985. 325 с.
6. Римини Р. Краткая история США. Москва : КоЛибри, Азбука Аттикус, 2018. 480 с.
7. Кіссинджер Г. Дипломатія. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2018. 864 с.

Рецензенти:
доктор юридичних наук, доцент
В. Окіпнюк,
кандидат юридичних наук,
доцент В. Барчук

Аннотація. В статье определены причины стойкости захватнической направленности российской государственной идеологии в контексте общего процесса падения колониальных режимов в ведущих странах мира.

Ключевые слова: экспансия, колония, империя, стойкость, идеология.

Abstract. The article identifies the reasons for the resilience of aggressive principles of Russia's ideology in the context of the generalized process of colonial regimes' decline in the world leading countries.

Key words: expansion, colony, empire, resilience, ideology.